

Ақтөбе облысының тілдерді дамыту басқармасы

ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУ: ІЗДЕНІС ЖӘНЕ ӘДІСТЕМЕ

ақпараттық - әдістемелік журнал

АРХИВТІК
ҚОР

№3

2018 жыл, 28 қыркүйек

Ақтөбе облысының тілдерді дамыту басқармасы

ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУ: ізденіс және әдістеме

ақпараттық-әдістемелік журнал

№3

Қазақстан Республикасының
Ұлттық кітапханасы
міндетті дана

2018 жыл, 28 қыркүйек

«Тілдерді оқыту: ізденіс және әдістеме» ақпараттық-әдістемелік журнал

Меншік иесі: «Ақтөбе облысының
тілдерді дамыту басқармасы» ММ

Бас редактор: Г.Төлебаева

Қазақстан Республикасы Инвестициялар
және даму министрлігі Байланыс, ақпа-
раттандыру және ақпарат комитетінде
тіркеліп, Мерзімді баспасөз басылымын
және ақпараттық агенттікті есепке қою ту-
ралы 2016 жылғы 15 сәуірдегі №15956-Ж
куәлігін алған.

Басылым мерзімділігі:

3 айда 1 рет

№3 саны

28 қыркүйек 2018 жыл

Таралымы: 100 дана

Тапсырыс: №88

Баспахана атауы:

«Хабар-Сервис» ЖШС

Мекенжайы:

Қазақстан Республикасы,

Ақтөбе қаласы, Смағұлов көшесі, 9/2.

Тел.: 8 (7132) 545-545, 400-400.

E-mail: habar-service@mail.ru

Редакция мекенжайы:

Ақтөбе қаласы, ағ. Жубановтар к, 257/Б

тел. /факс: 8 (7132) 95-41-90

E-mail: ortaluktil@mail.ru

Авторлардың стилі, орфографиясы
сақталады. Ақпараттардың нақтылығы
мен ақиқаттығына редакция жауап
бермейді.

Мазмұны • Содержание • Content

Редактор бағаны	5
-----------------------	---

Мемлекеттік тіл — менің мақтанышым

1. Қ.Б.Күдерінова. Емле ережелерінің алғашқы жобасы қалай әзірленіп жатыр?	6
2. Ж.Б.Нұрмұхамбетова. Үштұғырлы тіл — жарқын болашақ кепілі	8
3. А.С.Сугурбаева. Когнитивтік лингвистика негізінде терминдерді зерттеу мәселесі	10
4. Д.Т.Габдрашева. Үш тұғырлы тіл — дамудың бір тірегі	12

Рухани жаңғыру

5. Г.К.Тәңірбергенова. Рухани жаңғыру — жарқын болашақтың игі жолы	14
6. Н.А.Рысмағамбетова, И.Д.Көлішбаева. Болашақ медицина мамандарын даярлауда латын әліпбиіне көшудің маңызы	15
7. А.Т.Кеңес. Мемлекеттік тіл — мемлекеттік қызметте	17
8. А.Б.Билалова. Латын әліпбиі-келешек кепілі	18

Әдістемелік портфель

9. Ш.Б.Түменбаев. Көпшілік алдына сөз сөйлеу	20
10. Ж.Т.Дауылова. Сын тұрғысынан ойлауға үйрету коучинг-сессия жоспары	23
11. А.К.Джумабекова. Балабақшада 2-3 жасар балалардың тілі мен қимыл-қозғалысын дамыту	25
12. М.Оралбаева. Тұңғыш Президент	28
13. А.Арықова. Отбасым — алтын тірегім	35
14. А.Қ.Темірова. Конспект урока английского языка по теме: «Plural of nouns» (множественное число существительных)	38

Педагогикалық практикум

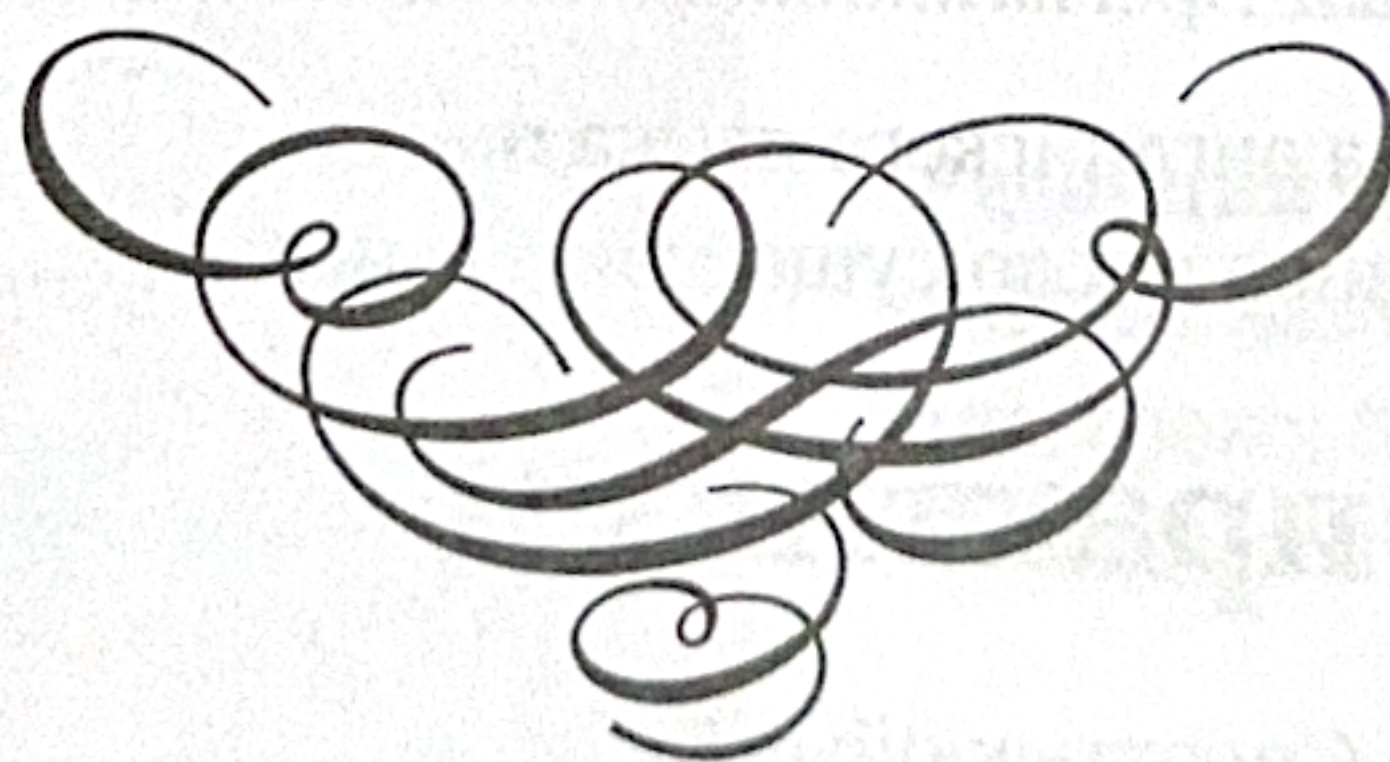
15. Г.Каратауова, З.Коркытова. Спорттық ойындары	40
16. С.Қ.Мендигалиева. Ғұндар қалай өмір сүрді?	42
17. К.И.Оралова. Наклонения глагола. Категория времени	46
18. С.Е.Таумышева. Внеклассное мероприятие по русскому языку и литературе «Умники и умницы»	48

19. Б.К.Өтеген. Сабақтас құрмаластың түрлері.....	50
20. А.А.Пангереева. Я выбираю здоровье!	52
21. Р.К.Телеугалиева. Сөйлеу мәдениеті	56
22. S.K.Baimukasheva. Our friends.....	60
23. Г.С.Султанова. Ы.Алтынсарин «Дүние қалай етсең табылады». Адал еңбекпен дүние табудың үлгісі	62

Тәрбиеші жазбалары

24. Н.М.Тлепбергенова. Жайлауда, киіз үй	66
25. Ш.Т.Успанова. Ата-анамен бала арасындағы қарым-қатынас	67
26. Г.С.Оспанова. Открытое занятие на тему: «Волшебный цветок»	68
27. Ж.Қ.Сүйінбаева. «С» дыбысы және әріпі (ашық қаралым).....	69
28. М.С.Тулегенова. «Супер әке»	72
29. А.А.Шорина. Сказка по английскому языку в подготовительной группе «The tale Mary and three bears»	73
30. А.Т.Кударова. «Жыл мезгілдері»	74
31. Б.К.Ауелбаева. «Үй жануарлары»	77
32. А.Н.Текешова. «Теңіз әлеміне саяхат»	78
33. А.Ж.Тәжібай. «Абайла, бағдаршам! Жолда жүру ережесін жадында ұста».....	79
34. Н.Қ.Бораш. «Мамандықтың бәрі жақсы!».....	81
35. Ж.А.Даулетова. «Алма» (В.Сутеев ертегісі).....	83

Хабарландырулар тақтасы.....	85, 86
------------------------------	--------

Мемлекеттік тіл — менің мақтанышым

Емле ережелерінің алғашқы жобасы қалай әзірленіп жатыр?

Қ.Б.Күдерінова, «Тіл-қазына»

ұлттық ғылыми-практикалық орталығының
Орфография бөлімінің басшысы, филология
ғылымдарының докторы, профессор

Қазақ тілі емле ережесінің жаңа жобасы 2018 жылдың басынан бері А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты ғалымдары тарапынан жасалып, ҚР Ұлттық комиссия жанындағы Орфографиялық және Әдістемелік топ мүшелері және «Тіл-қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталық қызметкерлерімен 4-10 шілдеде және 22-24 тамыз аралығында сарапталып, талқыланды.

Емле ережелеріндегі проблемалы мәселелер бойынша Қарағанды, Ақтөбе, Қызылорда, Ақмола, Шығыс Қазақстан облыстары, Семей, Өскемен, Алматы, Астана қалалары жалпы көпшілігінен, республиканың әр өңірінің мектеп оқушыларынан және Астана қаласындағы министрліктер мен мекеме қызметкерлерінен, сонымен қатар филолог мамандардан, қазақ орта мектептерінің мұғалімдерінен сынама сауалнама (анкета) алынды. Бұл жұмыстардың нәтижесінде өзгерістер мен толықтырулар енгізілуде. Осы шаралар туралы жұртшылықты хабардар ету мақсатында қысқаша ақпарат беруді жөн көреміз.

Алдымен жаңа емле ережелері қалай құрастырылды, қандай ұстаным басты, қайсысы қосалқы болды дегенге тоқтала кетейік. Кез келген жаңа жазу жүйесіне көшерде жазудың төрт категориясы — әліпби, графика, емле, тыныс белгі жүйесі жасалады. Бүгінде біз емле жасау сатысына келіп отырмыз. Қазақ тілінің латын негізді жаңа емле ережелері **тілдің өз**

табиғатынан шығарылды, жазуымыздың **тарихынан** тағылым ала отырып, осы кезге дейін қалыптасқан **жазу дәстүрін** сақтауға ұмтылды және қазіргі уақыттағы **жазу тәжірибесін** ескере отырып жасалды деуге негіз бар. Қазақ тілінің табиғаты деп сөз бойындағы үндесім мен үйлесімді айтамыз. Жазу тарихынан тағылым алу дегенде емледе жіберілген олқылықтарды қайталамауды айтамыз. Қазақ жазуы әртүрлі әліпби мен графиканы қолданса да, жазу дәстүрінен арылмауға тырысқанын үлгі ретінде аламыз. Ал жазу тәжірибесі деп қазіргі жазуда қандай орфограммалардан қате көп кетіп жүр, қай орфограммаларда қате мүлде жоқ дегенге назар аударылады.

Қазақ тілі емле ережесінің жаңа жобасының ғылыми кеңесшісі академик **Рабиға Сыздық**, авторы **А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының** фонолог, морфолог, грамматолог ғалымдары. Жаңа Ережелердің құрылымын былай бөлуге болады: фонематикалық ұстанымға негізделген ережелер (әріптер емлесі), қазақ тілінің үндесім және үйлесім заңына (фонетикалық ұстаным) негізделген ережелер (қосымшалардың, шылау сөздердің емлесі), морфологиялық ұстанымға негізделген ережелер (түбір сөз, бөлек, бірге және қосаралықпен жазылатын сөздер емлесі), таңбаға негізделген ереже (бас әріптің қолданылуы), техникалық ереже (сөздердің тасымалдануы).

Фонематикалық ұстаным дегеніміз не? деген сауалға кезінде профессор Н.Уәли 1993 жылы жазған зерттеу еңбегінде нақты жауап берген еді. Осы зерттеуден кейін орта және жоғары білім ордаларында морфологиялық принцип деп аталын ұстанымды қазіргі грамматологияда фонематикалық принцип деп атау басталған. Бұл термин ауыстыру емес, бұл морфологиялық принцип аясына симайтын орфограммаларды да қамтитын тілдің табиғатына табан тірейтін ұстаным еді. М.В.Ломоносов пен В.А.Богородицкий енгізген емледегі морфологиялық принцип сөздердің түбір тұлғаларының барлық жағдайда бір формамен жазылуы болатын. Орыс орфографиясында

бұл жазба мәтінді оқуға, ондағы түбірлес сөздерді тез тануға көмегі тиетін принцип саналады. Алайда орыс жазуында да морфологиялық принциптен ауытқыған, сөзді естілуінше жазу дәстүрі приставка, етістіктің жіктік жалғаулары, септіктер және кейбір жұрнақтар орфограммасынан көрінді. «К.Тредиаковский впервые задумался: а надо ли добиваться, чтобы корень всегда писался одинаково? Ведь чередование ж-г помогает различать слова: *перебегать-перебежать*. Значить, надо это чередование обозначать на письме. Здесь не отдельные оттенки фонемы чередуются, здесь сами фонемы различны. Потому и пишем: *бегу, бежать*» [1, с.122] деді. Сөйтіп, ғалымдар орыс жазуының негізгі ұстанымы қайсы деген сұрау айналасында дағдарды. Бірте-бірте орыс жазуында болсын, орыс графикасына негізделген түркі халықтарының жазуында болсын жалғыз морфологиялық принциппен түсіндіруге келмейтін орфограммалар барлығы білінді. Түбір сақтау, түбірдің графикалық бейнесін сақтау деген барлық уақытта мүмкін болмайтыны белгіленді. Орыс тілінде бұл *растение, расти* – *рос, вырос, загореть* – *загар, предложить* – *предлагать, сжечь* – *сжигать, расти, растить, рос, росла; прилагательные* – *предложный; светозарный; зари, зорька; промокнуть* – *обмакнуть* деген сияқты сөздер қатарынан байқалды. Ал қазақ емлесіндегі морфологиялық принципке симайтын орфограммаларды алғаш көрсеткен Н.Уәли қатаң *п, қ, к* фонемаларына аяқталған сөздерге тәуелдік жалғауы қосылғанда *п-б, қ-ғ, к-г*-ге алмасып жазылуын, қысаң езуліктердің түсірілу уәжін морфологиялық принцип түсіндіре алмады деді. Ғалымның анықтауында фонематикалық принцип «белгілі бір фонеманың дыбыс түрленімдерінің ішінен фонетикалық ортаға неғұрлым тәуелсіз түрін жазу» болып шығады. Фонематикалық принциптің теориялық тірегі фонема-дыбыс типтері, дыбыс кластары, сондай-ақ олардың күшті және әлсіз позициясы» [2] дегенге сайды.

Бұл, МФМ өкілдерінің теориялық тұжырымына сәйкес: «фонематический принцип письма состоит в том, что каждая фонема выражается той же самой буквой независимо от позиции, в которую она попадает; например, *дуба* и *дуб* пишутся одинаково, хотя произносятся и по-разному. Фонематическое письмо — это такое, в

котором одни и те же буквы алфавита обозначают фонему во всех ее видоизменениях, как бы она ни звучала в том ином фонетическом положении» [1] болып шығады.

Осыған сәйкес, жаңа Ереженің әріптер емлесі фонематикалық ұстанымға негізделді. Бір қарағанда бұл тағы орыс орфографиясының негізгі ережелері құрсауынан шықпағандай көрінеді. Алайда орыс ауызша тілі мен жазба тілінің арасында айырма үлкен болғандықтан орфограммалардың белгілі типтерін түсіндіруі қазақ емлесінен мүлде басқа.

Сонымен, қазақ тілінің жаңа емле ережесі негізінен жазу дәстүрін сақтау үшін қалыптанған нормалардан ауытқымауға, профессор Н.Уәлидің айтуы бойынша, тілтұтынушының санасында қалыптасқан когнитивтік модельдерді бұзбауға негізделді. Ғалым кез келген тілдің жазуында базалық норма тұрақты болуы керек, қай графикаға ауысса да сақталуы тиіс дейді.

Бірақ қазіргі емле жобасында фонематикалық принципке сай емес орфограммалар бар. Ол 1 дыбысқа 1 әріп сәйкеспейтін, дыбыс тіркесін таңбалайтын *и, у* әріптеріне қатысты. Қазақ жазуының айтылымға сәйкеспейтін тұсын көрсететін осы орфограмма жаңа жазуда тілші ғалымдар тарапынан тағы сөз болып отыр. Сондай-ақ орфографиялық және әдістемелік жұмыс тобының қарауындағы даулы проблемалар болып қазіргі *ъ, ь, ц, ч, я, ю* әріптері бар шеттілдік сөздердің және ұяң дауыссыздан аяқталатын сөздердің емлесі болды.

И, у таңбасын *уі, іі* (ый; ій) әріп тіркесімен барлық буында жазуды ұсынған және алғашқы екі буында ғана жазуды сондай-ақ қазіргі жазудағыдай 1 таңбамен беруді ұсынған 3 түрлі көзқарас-пікірді ұстанған ғалымдардың өзіндік негіздері де бар. Бірақ қазіргі емле жобасы мына ережені беріп отыр: *І, ұ* әріптері дара дауыссыз дыбыс ретінде таңбаланады: *аі, іі, оішыл, аұ, сәуке, демейші, қауып*. §7. *І, ұ* әріптері өзге тілдерден енген сөздерде дауысты дыбыс ретінде таңба алынады: *instityt, kino, granit; úniversitet, fýtbol, resýrs*. §8. Айтылудағы *уі, іі* (ый; ій) дыбыстар тіркесі сөздердің барлық буынында *і, ұ* әріптері арқылы таңбаланады: *igilik, inelik, inabat, iman; kiim, tiin, miras, sia; bi, álipbi, mi, tarihi*. Ескерту. Қосарлы *уі* (ый) әріптері тек *суі, туі* (сый, тый) сөздерінде (оларға қосымша жалғанғанда да) жазылады: *syilyq, syiymdylyq, syiú; tyiym, tyiylý, tyiú*.

§9. Айтылудағы *iu* (йу), *iú* (йү) дыбыстар тіркесі *iý* (йю) түрінде жазылады: *baiú, qoiú, oiú, jaiú, taiú, kúú, túú, kórkeiú, kóbeiú, súú*. §10. Айтылудағы *u* (у), *ú* (ү, ю) дыбыстар тіркесі сөздердің барлық буынында *ý* әрпімен жазылады: *ýyldyryq, ýyz, ýildeý, túys, qúyrshaq, gýil, tintýir, oqú, sú, irú, tónú*. Яғни латын жазуында 1938 жылдан бастап енгізілген, кейін кирил әліпбиінде 1952 жылы қайта оралған, 60 жылдан астам емлемізде қалыптанып, базалық норманың бірі болып табылған, жазу үнемділігін жасап келген емлені қалдырдық.

Ереже жобасы қазір сарапталу үстінде: барлық ЖОО тіл кафедралары мен тәуелсіз сарапшыларға беріліп, нәтижесі бойынша түзетулер мен толықтырулар енгізілмек, сондықтан процесс жалғасады.

Ал шеттілдік сөздерге байланысты орфографиялық және әдістемелік жұмыс тобы мүшелері арасында мынадай пікірлер болды және ұсыныстар емле ережесінің жобасына енді. Қазақ сөзінде сөз аяғы ұяң дауыссызға аяқталмайтын болғандықтан *bilbort, brent, búldok, filolok, pedogok, dialok, blok* (блог), *kúp* (куб), *asteroit, kot* (код), *aran, хиджап* сөздері қатаңмен жазылды, нг тіркесімен аяқталған *паркинг, боулинг* тәрізді сөздер *parkín, boýlín* деп бір әріппен жазылды. Сондай-ақ *vedimis, álkógól, festivál* сияқты термин сөздерді дыбыстық заңдылықпен «сындырып» жазуды ұсынған пікірлер болды. Тағы қайталап айтайық: ЖОО қазақ тілі кафедралары мен тәуелсіз сарапшылар тарапынан айтылатын ұсыныс, негізді пікірлер бойынша түзетулер мен толықтырулар енгізіле береді.

Сөз аяғында 20 ғ басында айтып кеткен А.Байтұрсынұлының мына сөзін келтіргіміз келеді: «Сауаты ашылған адам жазылған, я басылған сөзді әрпіне қарап оқымайды, бүтін тұрған сүгіретін танып оқиды. Таныс адамды көргенде мынау пәленше, анау түгенше деген сияқты әр сөзді тұрпатына қарап танып айтады» [3, 412б.]. Ал бүгінгі таңдағы сөзді сөйлеммен, мәнмәтінмен оқитын ұрпақ үшін **графикалық бейне** көзшаламды бұзбауы қажет.

Үштұғырлы тіл — жарқын болашақ кепілі

Ж.Б.Нұрмұхамбетова, Қазақстан Республикасы ИМ М.Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институтының мемлекеттік тіл және ақпарат бөлімшесінің бастығы

Жалпы тілдік ахуал — бұл тілдің қоғамда нақты қолданылуының көрінісі. Ал қоғамның тіл өміріне саналы түрде араласуы, жеке адамнан бастап, мемлекетке дейінгі деңгейде сан-салалы ықпал жасаудың мүмкіндіктерін қамтиды.

Қазіргі Қазақстан қоғамында әлеуметтік-коммуникативтік жүйені реттеу мен жетілдіру жүріп жатыр. Әркімнің өзі пайдаланатын ана тілін қолдап, пікір білдіру мүмкіндіктері артты. Дей тұрсақ та, бұл қолдану геосаяси еркшеліктерді және мемлекеттік мүдделерді және өзге де этностардың тілдік мүдделерін ескере бермейді. Сондықтан да, көпұлтты қоғамда болып жатқан тілдік процестерді саясаттанушылар, әлеуметтанушылар, заңгерлер, тіл мамандары талдап, түсіндіріп отырғаны маңызды. Бүгінгі шараның да мақсаты осыны көздейді, яғни тілдік ахуал, дамыту, қолдану аясы, тілдік орта, қоғамның дамуындағы рөлі және т.б. талқылау.

Барлық салада тіл саясатын іске асырудың бағыт-бағдары Елбасының 2011 жылғы 29 маусымдағы №110 Жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасында Тілдерді дамыту мен қолдандудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы аясында жүзеге асырылып келеді.

Елбасымыз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев «Қазақстан бүкіл әлемге халқы үш тілді пайдаланатын мәдениетті ел ретінде танылуға тиіс.» деп атап көрсетті.

Осы орайда мемлекеттік бағдарлама келесілерді көздейді:

— бірінші басты мақсат — қазақ тілінің мәртебесін көтеру; мемлекеттік мекемелерде іс-қағаздарды қазақ тілінде жүргізу;

